

JUDJE IN IDEACIJA O JUDIH V SODOBNI SLOVENIJI. RAZISKOVALNI EKSPoze

JEWS AND IDEATIONS ABOUT JEWS IN CONTEMPORARY SLOVENIA: RESEARCH OUTLINE

In modern times, Jews in Slovenia are marked with their physical non-presence. Despite this fact, it is the starting position in the research project, presented by the author in this contribution, that there exists in contemporary Slovenia a form of so-called "anti-Semitism without Jews". The research will encompass the ideation on Jews, Jewry, Israel and other formative themes as popularised in the media, and contrast them against the empirical evidence of testimonies among Holocaust survivors and their offspring; witnesses and bystanders of Holocaust in Slovenia; and persons who cite Jews as ancestors in the context of family genealogies. The research pursues two explicit goals: documenting the testimonies of Holocaust survivors, and circumferential evidence, in Slovenia; and the present-day attitude towards Jews and Jewry as a component factor in the identity professions in the framework of ethnic differentiations in present-day Slovenia.

Keywords: Jews, antisemitism, Holocaust, ethnic differentiation

V novoveškem času so Judje v Sloveniji zaznamovani s fizično odsotnostjo; kljub temu je nosilna hipoteza raziskovalnega projekta, ki ga avtorica predstavlja v pričujočem prispevku, da v današnji Sloveniji obstaja varianta t.i. "antisemitizma brez Judov". Raziskava bo zajela predstave o Judih, judovstvu, Izraelu in drugih formativnih tematikah v medijih in jih kontrastirala z empiričnim naborom podatkov v treh skupinah informatorjev: med ljudmi, ki so preživeli holokavst in njihovih potomci; pri ljudeh, ki so bili priče deportacij in nacističnega terorja nad slovenskimi Judi; in med ljudmi, ki v svoje genealogije vključujejo judovsko ascencenco. Raziskava ima dva izrecna cilja: dokumentiranje pričevanj preživelih slovenskih Judov; in način, kako se odnos do Judov in judovstva obnaša kot komponenta identitetnega izrekanja v odnosih etničnega razlikovanja v današnji Sloveniji.

Ključne besede: Judje, antisemitizem, holokavst, etnično razlikovanje

UVOD

V času modernosti so Judje na ozemlju današnje Slovenije v smislu populacijske entitete najbolj zaznamovani s svojo pretežno fizično odsotnostjo: po srednjeveških izgonih iz osrednjih slovenskih pokrajin (Kranjske, Koroške, Štajerske) ter Primorja med letoma 1496 - 1515 edina strnjena judovska poselitve v Prekmurju datira s svojim postankom nekako v sredino 18. stoletja. Obe zatem organizirani občini, ki sta poselitveno in organizacijsko zasegali področje Murske Sobote in Lendave z okoliškimi zaselki sta, po državnih popisih, najvišjo točko v številnosti dosegli v zadnjem desetletju 19. stoletja, uničeni pa sta bili v nacističnem genocidu. Napoleonska in avstrijska imperialna liberalizacija politik priseljevanja Judov tekom 19. stoletja vsaj na Kranjskem in Štajerskem nista imeli množičnejših poselitvenih učinkov.

Danes so Judje v Sloveniji organizirani v eno najmanjših Judovskih skupnosti v Evropi: uradno članstvo šteje nekaj nad 100 ljudi. Vendar to populacijsko dejstvo v današnji Sloveniji nima neposredno sorazmernih učinkov na ideacijo o Judih. Nosilna hipoteza raziskave je, da je situacija ravno nasprotna: pozitivna ali negativna senzibiliziranost do Judov, judovstva, dogajanj v Izraelu, itd. so del vsakdana v oblikovanju etničnih ideacij in razlikovanj v vseh zvrsteh javnosti na način, ki bi ga izhodiščno označili kot sorodnega temu, kar je Paul Lendvai (1971) označil kot "antisemitizem brez Judov". Ta diagnoza iz klasične literature o antisemitizmu v raziskavi, ki poteka v Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani od 1. julija 2004, služi kot izhodišče za empirično preverbo situacije v današnji Sloveniji: predvidevamo namreč, da bo uspešen nabor empiričnih podatkov to diagnozo na mnoge načine preciziral in tako analitsko izpostavil specifičnost slovenske situacije. Zato bo empirično delo na projektu iskalo tako izrecno protijudovstvo, antisemitizem in antiizrealizem kot tudi takoimenovani filosemitizem. Slednjega bi izhodiščno označili kot pomodno romantiziranje judovstva in Judov - fascinacijo z zaznano specifično in v mitologijo preobrnjeno zgodovino in "vsebinami" judovstva, ki jo v zastavitvi pojmujeemo kot strukturno enak, čeprav nazorsko preobrnjen vidik antisemitizma, torej kot poseben afirmativni rasizem do Judov in vsega (domnevno) judovskega.

Raziskava namerava ključno empirično evidenco v podporo nosilnim hipotezam pridobiti iz terenske preiskave s kvalitativno metodologijo v treh zaporednih korakih: a) z naborom pričevanj Judov, ki so danes prebivalci in/ali državljani Slovenije, in ki so preživeli nacistično in fašistično preganjanje in nasilje, ter njihove potomce; b) z naborom pričevanj "sosedov" in prič, ki se spominjajo preganjanja Judov v svoji neposredni bližini, na primer v domačem kraju, v odporniškem gibanju, v koncentracijskem taborišču, itd.; c) in z naborom pričevanj ljudi, katerih

družinske in rodbinske genealogije vključujejo judovsko predništvo, ki pa imajo do tega "kompleksa ancestralnosti" kaj raznolika stališča in odnose.

Izrecni končni cilj raziskave pa ni zgolj dokumentiranje Judov na Slovenskem, dandanes ali v preteklosti, njihovih življenjskih zgodb ter okolnostne evidence o teh zgodbah, temveč način, kako se odnos do Judov in judovstva obnaša kot komponenta identitetnega izrekanja v odnosih, ki temeljijo na konstrukcijah neprehodnega etničnega razlikovanja (Šumi 2000; 2004) v današnji Sloveniji. Z drugimi besedami lahko rečemo, da bodo rezultati raziskave nabrano in razčlenjeno ideacijo o Judih in judovstvu pri zgoraj arbitrarno določenih skupinah, za katere se domneva, da imajo netipično in privilegirano eksperienco z Judi in judovstvom, gledali kot kontrastno v odnosu do prevladujočih etnocentrizmov v Sloveniji in njihovih formativnih ikonografij. S tem napovedujemo limitacije evidence, ki jo možno zbrati v okviru raziskave: osnovno predvidevanje je namreč, da znanje in ideacija v raziskavi ciljnih populacij (preživeli Judje, "sosedji" in ljudje, ki v svoje identitetne strategije vključujejo judovsko predništvo in izvor) močno odstopata od prevladujočih podob in znanj o Judih in judovstvu. Predvidevamo, da zbrani empirični podatki ne bodo reprezentativni za večinske izkušnje ali celo večinsko vednost o Judih, antisemitizmu, odnosu do izraelsko-palestinskega konflikta in drugih informativnih vsebin, kakršne so v javnostih v Sloveniji prisotne. Ravno "manjšinskost" pridobljenega pričevalnega gradiva bo služila kot osnova za kontrastiranje z zaznanimi večinskimi predstavami. Takšna metodologija je oportuna zato, ker se v izhodišču raziskave odrekamo posplošitvenim kvantifikacijam, ubiramo marveč nasproten postopek, ta pa je vitalno odvisen od kvalitativne metodologije.

Ker je cilj raziskave diagnosticiranje specifičnih vidikov etnocentrizmov, ki se v Sloveniji vežejo na ideacijo o Judih, zaradi metodoloških ozirov postavljamo tudi časovne prelomnice, za katere domnevamo, da so imele radikalen učinek na etnocentrizme v Sloveniji. Osamosvojitve Slovenije je v skladu z izhodiščno domnevo tak prelom, ki ga gledamo kot zgodovinsko "zadnjega" sprožilca radikalizacije etnocentrizmov v Sloveniji. Zato bo nabor s svojimi pomenskimi projekcijami podatkov posebej upošteval čas po letu 1991.

PREGLED OBSTOJEČE LITERATURE

Področje proučevanja etničnosti in nacionalizma na eni strani, ter proučevanja rasizmov in ksenofobije ne drugi je tako obsežno, da izbor temeljne literature na tem mestu ne bi bil smiseln. Zato se omejujemo na teoretska dela slovenskih avtorjev, ki se posebej nanašajo na problematiko Judov in antisemitizma in ki predstavljajo neposreden vir teoretskih razmislekov v raziskavi (Dolar 1982; Močnik 1999; Šumi 2000 in 2001; Žižek 1987, 1997 in 2002).

Tudi temeljna literatura o Judih in judovstvu je zelo obširna in zajema številne študije o judovski zgodovini, kulturi, literaturi in religiji. Med njimi je najboljše in najvplivnejša študija v 18 knjigah Wittmayerja Barona (1952), poznanega kot "arhitekta judovske zgodovine." Politična zgodovina Judov v Evropi je ključnega pomena za razumevanje 'judovskega vprašanja', ki se je oblikovalo v 19. stoletju, in političnih strategij, s katerimi so se Judje skušali umestiti v politične prostore novih nacionalnih držav, zlasti Nemčije. Poleg temeljne literature so za proučevanje zgodovine in sodobnosti judovske prisotnosti v srednji in jugovzhodni Evropi pomembne lokalne zgodovine (zlasti tiste, ki se nanašajo na Jude v Avstriji, na Dunaju, v bivši Jugoslaviji, na Balkanu), ki lahko osvetlijo ozadja osebnih zgodb in lokalnih okoliščin (Oxaal Pollak in Botz 1987; Golub 1992; Schneider 1995). Med obstoječimi deli velja posebej izpostaviti tista, ki obravnavajo položaj Judov in judovskih skupnosti v povojni, socialistični in postsocialistični Evropi (Braham 1994; Luthar in Šumi 2004; Shafir 2002), zlasti v sosednjih državah (Švob 2004; Karmasin 1992; Golub 1991; Goldstein 2001). Literatura o Judih v slovenskem prostoru je skromna – predstavljajo jo predvsem neobjavljene diplomske naloge (Cankar 2003; Černjak 1998; Dukarič 2001; Pintarič 2000; Pisek 2002) – ki osvetljujejo različne vidike te problematike in predstavljajo zanimive iztočnice za nadaljnje raziskave. Valenčičeva študija o Judih v Ljubljani (Valenčič 1992) nudi izčrpen pregled arhivskih virov za 19. stoletje in je iz tega vidika neprecenljiva. Za izvedbo raziskave bomo zato uporabili arhivske vire (npr. sezname judovskih žrtev holokavsta, sezname deportacij, popise prebivalstva in matične knjige) v Sloveniji in sosednjih državah ter v Izraelu, med njimi zlasti Arhiv Judovske skupnosti Slovenije, Arhiv Judovske skupnosti v Trstu, Arhiv Judovske skupnosti v Zagrebu, Državni arhiv v Trstu, Arhiv Republike Slovenije, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Pokrajinski arhiv Maribor, Galerija muzej Lendava, Arhiv Zalske županije (Zalaegerszeg), Arhiv Szombathely in Štajerski deželni arhiv v Gradcu / Steiermarkisches Landesarchiv Graz, Arhiv Yad Vashem, Centralni cionistični arhiv, Državni arhiv Izraela (za podroben pregled arhivskega gradiva, ki ga hranijo v Izraelu, glej Starman 2003).

Literatura o antisemitizmu in holokavstu, katere poznavanje je ključno za izvedbo raziskave, je zelo obsežna in raznolika, zato smo se omejili na najpomembnejša in najbolj reprezentančna dela, ki bodo služila kot temeljna literatura za to problematiko. Izbrana dela se osredotočajo na analizo izvora predsodkov do Judov in oblike, ki jo zavzemajo v posameznih geografskih območjih in zgodovinskih obdobjih (Bettelheim 1992; Stanič 1999; Wistrich 1991), in osvetljujejo posebne teoretične vidike (Lendvai 1971; Prager in Telushkin 2003) oziroma opredeljujejo vrsto antisemitizma: krščanski in mistični antisemitizem (Carmichael 1993; Kaufman 2001), antični antisemitizem (Schäfer 1997; Perry 2002), srednjeveški (Trachtenberg 2002), moderni (Lindemann 2000), sodobni in 'novi' antisemitizem

(Chesler 2003; Iganski: 2003; Taguieff 2004; Attal 2004; Foxman 2003). Med deli, ki proučujejo lokalni izraz sovraštva do Judov v preteklosti in predvsem v sodobnosti, je najpomembnejše teoretično delo Paula Lendvaia (1971), v katerem avtor razvije koncept 'antisemitizma brez Judov', ki je za slovenski prostor lahko še posebej relevanten, kot nakazuje prispevek Ota Lutharja in Irene Šumi (2004). Prav tako je za proučevanje slovenskega antisemitizma zelo dobro izhodišče magistrska naloga Marka Štepca, ki nudi izčrpen pregled slovenskega antisemitizma v drugi polovici 19. stoletja, pomembna pa je tudi raziskava javnega mnenja, ki so jo izvedli sodelavci Fakultete za družbene vede v Ljubljani (Toš et al. 1998).

Opus literature o holokavstu je med najboljšežnejšimi opusi judovske zgodovine, zato se raziskovalni projekt opira na najpomembnejša dela najbolj priznanih strokovnjakov za proučevanje holokavsta (Friedlander 1997; Davidowitcz 1975; Hilberg 1961) ter na specifične tematike znotraj tega raziskovalnega področja (Eichmannov proces, evgenični in psevd-znanstveni temelji holokavsta, odzivi na preganjanje in iztrebljenje Judov, holokavst po državah in taboriščih, življenje in smrt v koncentracijskih taboriščih, preživeli in njihovi potomci, travma in njen medgeneracijski prenos, itd), katerih poznavanje je potrebno za uspešno intervjuvanje informatorjev, tako preživelih in njihovih otrok kot očividcev. Med številnimi deli o Eichmannovem procesu izstopa delo izraelskega diplomata Shabtaia Rosenne (1961), ki ni analiza ali kronologija holokavsta, temveč je zgodovinski vir, in sicer obtožnica države Izrael proti Adolfu Eichmannu. Dokument je izjemno pomemben, ker predstavlja uradno zgodovino nacističnega pregona in iztrebljenja Judov v Evropi. "Uradni" interpretaciji holokavsta se je med prvimi zoperstavila Hannah Arendt (1994) s svojo pionirsko in kontroverzno študijo o banalnosti zla, odlično sintezo pa je naredila izraelska zgodovinarica Hanna Yablonka (2004). Znanost v službi nacizma je tema, ki je pritegnila številne raziskovalce; tudi del, ki se osredotočajo na znanstveno utemeljitev genocida in s tem povezano zlorabo medicine, je veliko (Proctor 1988; Lifton, 1986; Burleigh in Wiperman 1991; Friedlander, 1995; Macrakis 1993). Zgodbe posameznih nacističnih zdravnikov, zlasti biografija zloglasnega doktorja iz Auschwitza, Josefa Mengeleja, (Posner in Ware 2000), to opisujejo in prikazujejo eksperimente, ki so jim bili podvrženi interniranci v koncentracijskih taboriščih, med njimi tudi informatorji iz Slovenije.

Topografija iztrebljenja judovskega življa in uničenja judovskih skupnosti v Evropi zajema obsežen opus atlasov holokavsta, med katerimi je najbolj avtoritativen Gilbertov (1993), rekonstrukcij posameznih judovskih skupnosti, institucij, sinagog in načinov bivanja (npr. štetl - tipična vzhodnoevropska judovska vas) ter lokalnih zgodovin uničenja v posameznih državah ali mestih. Med slednjimi je za raziskavo zlasti pomembno uničenje madžarske judovske skupnosti leta 1944, ker so bili med deportiranimi tudi slovenski Judje iz Prekmurja (Braham 1997; Cesa-

rani 1997). Za lociranje informatorjev sta najbolj koristni deli Garyja Mokotoffa (1995a in 1995b), v katerih najdemo sezname judovskih skupnosti v Srednji in Vzhodni Evropi, in metodološke napotke za dokumentiranje žrtev in lociranje preživelih.

V sklopu topografije iztrebljenja Judov je ključnega pomena literatura, ki opisuje organizacijo življenja in sestavo internirancev v posameznih taboriščih, zlasti tistih, v katerih je so bili internirani slovenski Judje in interniranci iz Slovenije, ki jih vključujemo v drugo skupino informatorjev, se pravi "sosedov" in prič, ki se preganjanja in iztrebljanja Judov spominjajo (Gutman in Berenbaum, 1994; Höss 1992; Hackett 1995; Morrison 2000; Müller 1979; Donat 1979; Jezernik 1997; Tišler, in Rovšek 1995; Kolb 2002; Fölkel 1990; Filipič 1998; Potočnik 1975). V drugo skupino informatorjev vključujemo tudi očitvidce in pravičnike med narodi, zato so študije o njihovem odzivu na preganjanje Judov kakor tudi njihova objavljena pričevanja za raziskavo posebej pomembna. Odziv očitvidcev oziroma prič in javnega mnenja na preganjanje in iztrebljenje Judov je bila tema proučevanja zlasti v Nemčiji, in sicer v povezavi z iskanjem vzrokov za genocid in okoliščin, ki so nacistični genocid omogočile. Med slednjimi je bila v številnih delih (med katerimi je najbolj znana Goldhagnova študija 1996) posebej izpostavljena brezbržnost in celo tiho odobravanje javnosti (Horwitz 1990; Klee, Dressen in Volker 1991; Kershaw 1983; Bankier 1992). Rafael Moses (1993) in Emil Fackenheim (1975) izstopata v tem, da se ne osredotočata na vzroke, temveč na vpliv holokavsta na očitvidce oziroma na tiste, ki holokavsta niso neposredno doživeli. Med očitvidci zavzemajo posebno mesto pravičniki oziroma tisti, ki tvegali lastna življenja, da so reševali prijatelje, sosede in celo popolne tujce. Spomenik žrtvam holokavsta in dokumentacijsko središče Yad Vashem v Jeruzalemu je status pravičnika priznal šestim osebam iz Slovenije. Poleg pravičnikov, ki so Jude reševali iz človekoljubnih vzgibov, pa je v Sloveniji veliko tistih, ki so tovrstne usluge opravljali proti plačilu. Marjan Toš iz mariborske Sinagoge je v okviru svoje doktorske raziskave identificiral kar nekaj ljudi, ki so Jude skrivali ali vodili preko meje oz. črte okupacije, večinoma proti plačilu. Pravičnikom je namenjen obsežen opus, zlasti pričevanj, biografij in psiholoških študij (Rittner in Myers 1986; Oliner 1988; Fogelman 1994).

Seveda pa je najobsežnejši opus literature namenjen preživelim holokavsta. Literatura o preživelih se v grobem deli na: študije o preživetju (analize obnašanja, moralne drže, spolne identitete, itd. v ekstremnih situacijah, ki jih predstavlja taboriščna realnost; Amery 1980; Bettelheim 1980; Des Pres 1976; Cohen 1988; Jezernik 1993; Levi 1996; Todorov 2000; Sofsky 1997); zbirke pričevanj preživelih, med katerimi so zlasti zanimiva pričevanja, zbrana takoj po vojni (Niewyk 1998; Vouk 1946), pričevanja otrok (Dwork 1991; Marks 1993) in pa zborniki pričevanj slovenskih taboriščnikov (Borovnik-Bartol 1998; Ajdič, Bevc et al. 1981; Kovačič-Zupančič, Ksela et al. 1982; Filipičič in Trošt 1989; Jan, 1996), memoarij preživelih

(Levi 1999a; Levi 1999b; Veble-Hodnik 1975; Túl 2003; Volarić 1976; Kovačič 1961) vključno z avtobiografijami priznanih strokovnjakov za holokavst (npr. Lucy Dawidowicz 1989 in Saul Friedländer 1979) in predvsem analize pričevanj, med katerimi Langerjeva (1991) najbolj nazorno prikazuje delovanje spomina pri preživelih, ko ti podoživljajo bolečino, ponižanje in izgubo. Za razumevanje značilnosti travmatičnega šoka, ki ga predstavlja izkušnja koncentracijskega taborišča in drugih oblik preganjanja in iztrebljanja Judov, in s tem narave travmatizacije preživelih in njihovih potomcev, je obsežna literatura o travmi, zlasti specifični travmi koncentracijskih taborišč, neprecenljiva. Klasiki teorije travme kot so Judith Herman (1994), Henry Krystal (1968) and Niederland W. G. (1964, 1968 in 1971) obravnavajo glavne značilnosti travmatičnega šoka in njegovih posledic za travmatiziranega posameznika. Zlasti so pomembni prispevki v dveh volumnih prvovrstnega strokovnjaka za travmo, Charlesa Figleya (1985 in 1986), ki obravnavajo specifične travme bivših internirancev v koncentracijskih taboriščih. Bivši taboriščniki so postali predmet proučevanja v 60. letih, ko je izšla prva obširna študija (Krystal 1968) sklopa post-travmatičnih sindromov, ki jih najdemo pri preživelih holokavsta in za katere se je uveljavilo ime sindrom preživelih (Niederland 1971). Številna dela obravnavajo različne vidike travmatizacije, ki je značilna za preživele, in predstavljajo mejnike v proučevanju in zdravljenju travme holokavsta (Braham 1988; Brenner 1980; Dimsdale 1980; Kohn Dor-Shav 1977; Koranyi 1969; McCann 1990).

Raziskave specifičnih travm, povezanih z izkušnjo koncentracijskih taborišč, in klinična praksa so pokazale, da se travma staršev sistematično prenaša na otroke (Danieli 1998; Krell 1979). Nove teoretične ugotovitve na tem področju odpirajo nove smernice za raziskovanje učinkov travme holokavsta na drugo, pa tudi na takoimenovano tretjo generacijo, se pravi na vnuke preživelih (Bar-On 1995). Literatura o otrocih preživelih in žrtvah, ki so poznani z imenom druga generacija, je relativno recenten opus, ker so se otroci preživelih začeli ukvarjati s težavami druge generacije, ko so se kot odrasli ljudje zavedli lastne travmatiziranosti. Večji del analitskega opusa predstavljajo raziskave (magisteriji, doktorske naloge, monografije), ki so jih opravili potomci preživelih/žrtev sami, čeprav so se z drugo generacijo ukvarjali tudi drugi (zlasti psihiatri, psihoanalitiki in terapevti). Najpomembnejše študije o travmi druge generacije predstavljajo dela Helen Epstein (1979), Tamar Fox (1999), Anne Karpf (1997) in Aarona Hassa (1995 in 1996), za srednje in vzhodnoevropski prostor pa je zlasti zanimivo delo Barbare Kessel (2000), ki obravnava vprašanje identitete judovskih otrok, vzgojenih v nejudovskem okolju, ko "odkrijejo" svoje judovske "korenine".

Rekonstrukcija travme je najpomembnejši in najtežji korak k ozdravljenju, zato se mu preživeli izogibajo in upirajo z različnimi strategijami, ki jih v avtoritativnem delu razvije Judith Herman (1994). Opus literature, ki obravnava travmatizi-

rani spomin, spomin na travmo in prehod iz enega na drugega, je obsežen in med njimi so za našo raziskavo najpomembnejša dela, ki so obenem tudi najbolj neposredno uporabna za terensko delo s preživelimi (Bar-On 1999; Caruth 1995; Kraft 2002; Krippner et al 1997; Brenneis 1996; Ehlers in Crick 1994; Frankl 1978; Felman in Laub 1992; Langer 1991; Jacobson 1994). Zaradi hude travmatizacije in z njo povezanih blokad v spominu ter rekonstrukciji travme je najpomembnejša tista metodološka literatura (poleg zgoraj navedene literature o travmi in njenih posledicah), ki obravnava proces psihološke vidike intervjuvanja, zlasti tiste, ki se nanašajo na posebne zahteve in potrebe preživelih holokavsta (Kestenberg in Fogelman 1994; Fisher 1992; Kinsler 1986; Kaufman 1993). Rekonstrukcija masivnih travm, kot je holokavst, se pogosto odvija v javnem prostoru, zato je kolektivna dimenzija travme ključnega pomena tudi za zdravljenje oziroma rekonstrukcijo individualnih travm. Klasično delo na področju kolektivnega spomina je Halb-wachs (1997), medtem ko se sodobna literatura osredotoča na vlogo sodišč (Osiel 1997; Evans 2003; Felman 2002) pri oblikovanju kolektivnega spomina, na kolektivno žalovanje (Eng in Kazanjian 2003; Hartman 1993; in drugi) in na reprezentacije holokavsta (Bartov 2002, Hornstein in Jacobowic 2003; LaCapra 2001). Študije o reprezentaciji holokavsta, zlasti v likovni umetnosti, filmu in literaturi so se pojavile v 90. letih v obliki problematiziranja konflikta med nezmožnostjo in obenem neizogibnostjo vizualne in literarne upodobitve holokavsta.

NOSILNE HIPOTEZE, METODOLOGIJA IN CILJI RAZISKAVE

ZGODOVINSKO OZADJE IN NOSILNA HIPOTEZA 1

“Kripto prisotnost” Judov in judovstva med Slovenci. V novoveškem času in v naši sodobnosti so Judje na ozemlju današnje Slovenije kot populacijska entiteta najbolj zaznamovani s svojo fizično odsotnostjo: po srednjeveških izgonih iz slovenskih pokrajin Kranjske, Koroške, Štajerske ter Primorja med letoma 1496 - 1515 datira nastanek edine strnjene judovske poselitve v Prekmurju nekako v sredino 18. stoletja. Obe občini, ki sta bili na področju Murske Sobote in Lendave z okoliškimi zaselki, sta bili uničeni v nacističnem genocidu. Napoleonska in avstrijska imperialna liberalizacija politik naseljevanja Judov v 19. stoletju nista imeli posebno množičnih poselitvenih učinkov. Vendar sta proizvedli vsaj en paradigmatičen primer uradnega antisemitizma, zgodovino družine Heimann v Ljubljani. Še pomembnejši od državnega antisemitizma je bil antisemitizem RKC, dežele in mestne komune: spori se ta čas dogajajo med Judi in mestno občino, deželno oblastjo (npr. stanovsko zbornico) ipd., država pa arbitrira praviloma v prid Judov na podlagi pravne enakosti državljanov / podložnikov. Antisemitizem na teh ravneh tudi v času do druge svetovne vojne predstavlja v predlaganem projektu nujno zgodovinsko ozadje, na katerem je mogoče kontrastirati novejšo zgodovino in

sodobnost. Novejšo zgodovino v tem smislu po izhodiščni domnevi najbolj zaznamuje radikalen izbris socialne memorije na obe v holokavstu uničeni občini v Murski Soboti in Lendavi v času po letu 1945. Druga prelomnica, ki jo projekt postavlja kot radikalizacijo etnocentričnih ideologij, leto 1991, vsekakor zaznamuje tudi obnovljeno prisotnost slovenskih Judov v javnosti, pri se čemer situacija po izhodiščni hipotezi kljub vsemu še vedno organizira na način "kripto prisotnosti": vrsta javnih osebnosti, ki so Judje ali menijo, da imajo judovsko ascendenco, tega podatka praviloma v javnosti ne razglša, niti se mediatorji javnega mnenja k tem vidikom ne obračajo izrecno v popularizaciji teh oseb.

PRISOTNOST IN SLIŠANOST JUDOV TER NOSILNA HIPOTEZA 2

Antisemitizem/filosemitizem brez konkretiziranega akterja/recipienta pred-sodka. Ta hipoteza je neposredno izpeljana iz prve: danes so Judje v Sloveniji organizirani v eno najmanjših Judovskih skupnosti v Evropi, saj uradno članstvo šteje nekaj nad 100 ljudi. Vednost o obstoju skupnosti in njeno javno izpostavljanje sta močno omejena, tako da skupnosti same nikakor ne moremo šteti za izrecno ali celo prvo tarčo nosilcev predsodka ali subjekt v antisemitskih reprezentacijah po letu 1991 v Sloveniji. Vendar niti populacijsko dejstvo o maloštevilnosti članov Judovske skupnosti niti njena relativno majhna slišanost v javnosti nimata neposredno sorazmernih učinkov na ideacijo o Judih. Nosilna hipoteza predlagane raziskave je, da je situacija ravno nasprotna: pozitivna ali negativna senzibiliziranost do Judov, judovstva, dogodkov v Izraelu itd. so del vsakdana v oblikovanju etničnih ideacij in razlikovanj v vseh zvrsteh javnosti na način, ki ga je Paul Lendvai označil za "antisemitizem brez Judov", ki smo ga uvodoma razširili tudi s filosemitizmom kot diametralno preobrnjenem tipu antisemitizma; to diagnozo lahko empirično preverjena situacija v Sloveniji na mnoge načine še precizira. Po izhodiščni domnevi gre tako za izrecno protijudovstvo, antisemitizem in antiizraelizem kot tudi za t.i. filosemitizem, modno romantiziranje judovstva in Judov, ki v predlagani zastavitvi predstavlja strukturno enak, čeprav pomensko navidez inverzen aspekt antisemitske dispozicije, torej poseben, afirmativni rasizem do Judov in vsega (domnevno) judovskega. V podporo tej izhodiščni hipotezi je mogoče naštetih naslednje: prvič, na najbolj obči ravni, zaznavo o kar izrednih razsežnostih rasizma in ksenofobije v današnji Sloveniji, ki pa ji je nemara potrebno dodati specialno zgodovinsko opombo, kar zadeva Jude: v času 2. svetovne vojne v Sloveniji po tem, kar je javno zaznanega, ni bilo domačih izdajalcev Judov in tudi po koncu vojne ni bilo tovrstnih legalnih obtožb; nasprotno je kar šest Slovencev prejelo naziv "pravičnikov med narodi". Drugič, navidezno nasprotno sliko kažejo npr. raziskave SJM, ki so med letoma 1992 in 1998 pokazale izredno visok delež nestrpnosti do Judov. Da je šlo pri tem najverjetneje za metodološko napako, ki je nastala zaradi neposredne presaditve ameriškega vprašalnika v slovenske

razmere, sta dokazovala že Luthar in Šumi (2003). Tretjič pa gre za dodatno evidenco, ki koroborira obe gornji nosilni hipotezi: po mnenju same Judovske skupnosti Slovenije je namreč Judov v Sloveniji vsaj še enkrat več kot uradnega članstva skupnosti. Zaznani in identificirani so posamezniki, ki svojega judovstva na ta način - s članstvom v skupnosti - ne uveljavljajo.

IDENTITETNE STRATEGIJE IN NOSILNA HIPOTEZA 3

Skupine potencialnih informatorjev, ki imajo privilegirano znanje o Judih in judovstvu. Ta izhodiščna domneva izhaja iz prvih dveh in je na njuni podlagi strnjena v metodološki načrt raziskave, ki namerava ključno empirično evidenco v podporo nosilni hipotezi pridobiti iz terenske preiskave s kvalitativno metodologijo v treh konsekventnih korakih, med skupinami informatorjev, za katere se domneva, da imajo tovrstno privilegirano znanje. Sistematiziramo jih v tri skupine:

- a. Ljudje, ki so bodisi samoizjavljeni Judje oz. so tako kategorizirani na še danes odločujoče načine zaradi prisilne eksterne identifikacije, v katero so bili uvrščeni v času nacizma, ki so preživeli holokavst, in njihovi potomci, ki so danes prebivalci in/ali državljani Slovenije;
- b. Ljudje, ki so bili v različnih socialnih legah priče preganjanja Judov, in ljudje, ki se posledic spominjajo kot lastne življenjske izkušnje, ali pa so neposredni dediči teh spominov; in
- c. Ljudje, za katere drugi (predvsem iz gornjih dveh skupin informatorjev, pa tudi širše) menijo, da so Judje ali imajo judovske prednike, ter posamezniki, katerih družinske in rodbinske genealogije vključujejo judovsko ascendenčno, ki pa imajo do tega "kompleksa ancestralnosti" kaj različna stališča. Med razloge za obstoj teh razlik izhodiščno štejemo, med drugim, možnost, da mnogi posamezniki svojo judovsko genealogijo izrazito omejujejo na področje zasebnosti in je sploh nimajo za element javnega in/ali kulturnega oz. etničnega izrekanja in pripadnosti; možnost, da gre za posameznike, ki so neposredno ali generacijsko travmatizirani zaradi holokavsta; možnost, da gre za neznanje o denimo halahičnih pravilih ali pa za nezanimanje zanje, za pogoje za pridobitev izraelskega državljanstva, članstvo v Judovski skupnosti Slovenije, torej za razvrstitve, ki s seboj lahko nosijo tudi izrazite "prednosti", vsekakor pa kriterijsko zamejeno izrekanje pripadnosti.

METODOLOGIJA

Gornje arbitrarne kategorije potencialnih informatorjev, za katere izhodiščno domnevamo, da v Sloveniji tvorijo skupine ljudi s privilegiranim znanjem o Judih in judovstvu, med seboj urejuje sistematičen preskok v identifikaciji eksplicitnega akterja, v treh korakih:

- a. samoidentificiranje (ki je historično lahko bilo tudi prisilno, kadar gre za ljudi, ki se niso imeli za Jude, pa jih je za Jude prepoznala nacistična okupacijska oblast). Naj takoj povemo, da se bomo pri identifikaciji teh ljudi naslanjali na poimenski seznam, ki nam ga je za potrebe te raziskave in z obveznostjo, da bomo v popolnosti spoštovali strokovno etiko in varovali identiteto informatorjev, posredoval American Jewish Joint Distribution Committee (seznam izvira iz retribucij, ki jih je na podlagi preverjenih prijav izplačala organizacija Claims Conference: The conference on Jewish material claims against Germany).
- b. Eksterno identificiranje, ki ga bomo najprej iskali pri informatorjih prve skupine, nato pa nadaljevali po metodi t.i. preferenčnega referiranja od informatorja do novega potencialnega informatorja (ki je v kvantitativni metodologiji znana kot t.i. metoda snežene krogle, snowball).
- c. Tretja skupina je od prvih dveh po svojem metodološkem sprožilu posebna, saj bomo informatorje poleg tentativnih identifikacij, pridobljenih v prvih dveh skupinah, iskali tudi skozi navedbe, denimo, članov Judovske skupnosti (poudariti je treba, da prva skupina informatorjev ni nujno tudi včlanjena v Judovsko skupnost Slovenije), pa tudi povsem zunaj t.i. krogov s privilegiranim znanjem o Judih in judovstvu, saj smo všteli možnost, da gre za ljudi, ki svoje vezi z judovstvom iz različnih razlogov ne uvrščajo med etnična in/ali kulturna samoizrekanja in pripadnosti. Izhodiščno marveč domnevamo, da bo mogoče najti in strukturno opisati verjetno celo večinski kontingent ljudi v tej skupini, katerih tipično kulturno in etnično samoizrekanje je Slovenec, Slovenka, in ki svoje judovske ascendance sploh ne gledajo kot nekaj, kar je etničnemu ("nacionalnemu") izrekanju lahko konkurenčno.

Iz zgoraj povedanega sledi, da bo raziskava v svojem empiričnem naboru izvornih podatkov v celoti podrejena kvalitativni metodologiji, glavna metoda pa bo nabor življenjskih zgodov. Predvidevamo variacije v izvajanju metode, saj za prvo skupino velja, da gre za praviloma močno travmatizirane posameznike in njihove potomce in v tem smislu posebej občutljive informatorje; nabiranje podatkov med njimi je predmet celih sklopov zgoraj navedene specialistične literature.

CILJI RAZISKAVE

Prvi izrecni cilj raziskave je nedvomno nabor pričevanj preživelih holokavsta in njihovih potomcev, ki danes živijo v Sloveniji. Za tak nabor, ki je bil marsikje zunaj Slovenije že temeljito opravljen, pri nas pa le fragmentarno, je gotovo skrajni čas, saj gre za ljudi, ki so rojeni v prvih desetletjih prejšnjega stoletja in njihove potomce, med katerimi so ljudje, ki so nacistično nasilje doživeli kot otroci in imajo nanj aktiven spomin. Narava problematike ob tem narekuje, da leto 1945 gledamo kot odločujočo prelomnico in prvi časovni ovkir, ki ga bo raziskava upoštevala. Drugi izrecni cilj raziskave, v katerega bo usmerjena končna analiza pridobljenih in kontekstualiziranih empiričnih podatkov, pa je način, kako se odnos do Judov in judovstva dandanes obnaša kot komponenta identitetnega izrekanja v odnosih, ki temeljijo na konstrukcijah neprehodnega etničnega razlikovanja v današnji Sloveniji; zaradi domneve, da gre za bistveno preureditev tovrstnih socialnih naziranj, v tem ciljnem delu projekta leto slovenske državne osamosvojitve 1991 gledamo kot odločilno prelomnico. Z drugimi besedami lahko rečemo, da bodo projektni rezultati nabrano in razčlenjeno ideacijo o Judih in judovstvu pri zgoraj arbitrarno določenih skupinah, za katere se domneva, da imajo netipično in privilegirano eksperienco z Judi in judovstvom, gledali kot kontrastno v odnosu do prevladujočih etnocentrizmov v Sloveniji in njihovih formativnih ikonografij, kakršne so značilne za čas od leta 1991. S tem napovedujemo odločilno kontrastno vrednost evidence, ki jo bomo v okviru raziskave lahko zbrali: osnovno predvidevanje je namreč, da znanje in ideacija v raziskavi ciljnih populacij (preživeli Judje, "sosedje" in ljudje, ki v svoje identitetne strategije vključujejo judovsko ascendenčno in izvor) močno odstopata od prevladujočih podob in znanj o Judih in judovstvu v slovenskih javnostih. Predvidevamo, da zbrani empirični podatki ne bodo reprezentativni za večinske izkušnje ali celo večinsko vednost o Judih, antisemitizmu, odnosu do izraelsko-palestinskega konflikta in drugih informativnih vsebin, kakršne so v javnostih v Sloveniji prisotne; vendar ravno "manjšinskost" pridobljenega pričevalnega gradiva in njegovo detajliranost, ki ju omogoča kvalitativna metodologija, gledamo kot osnovo za kontrastiranje z zaznanimi večinskimi predstavami, ki jih bomo izvajali zlasti iz tovrstne medijske produkcije kot najpomembnejšega formativnega dejavnika. V tem smislu bodo rezultati raziskave indikativni tudi za pojmovne razpore reprezentativnih študij javnega mnenja, ki trenutno v Sloveniji nimajo na voljo vsebinskih opisov ideacije o Judih, judovstvu in povezanih tematikah.

Za najavljeni nabor podatkov iz medijske produkcije v izbranih obdobjih (1991-2005) seveda ne domnevamo, da predstavlja celoto "večinskih" predstav o Judih, judovstvu in povezanih tematikah. Gledamo ga zgolj kot v javnih prostorih najbolj frekventirano informacijo, za katero lahko domnevamo, da javna stališča odločilno informira. Ne vključujemo je torej zato, ker bi menili, da

pomeni "celoto" "povprečnih" javnih stališč in znanja o Judih in judovstvu, temveč predvsem zato, ker domnevamo, da bodo informatorska pričevanja tovrstne predstave in informacije vključevala in/ali eksplicitno komentirala.

REFERENCE:

- Ajdič, Bojan, Bevc Fedor et al. (ur.). 1981. Dachau. Zbornik. Ljubljana: Borec.
- Amery Jean. 1980. At the Mind's Limits. Contemplations by a survivor on Auschwitz and its realities. Bloomington: Indiana University Press.
Oxford University Press.
- Arendt, Hannah. 1994. Eichmann in Jerusalem. A report on the banality of evil. London: Penguin.
- Attal, Sylvain, 2004, La plaie: Enquête sur le nouvel antisémitisme. Paris: Editions Denoël.
- Bankier, David. 1992. The Germans and the Final Solution: Public Opinion under Nazism, Cambridge, Mass.: Blackwell.
- Bar-On, Dan. 1995. Fear and hope. Three generations of the Holocaust. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bar-On, Dan. 1999. The indescribable and the undiscussable. Reconstructing human discourse after trauma. Budapest: Central European University Press.
- Bartov, Omer. 2002. Mirrors of destruction. War, genocide and modern identity. Oxford: Oxford University press.
- Bauer, Yehuda. 1987. The Holocaust in historical perspective. London: Sheldon Press.
- Bauman, Zygmunt. 1999. Modernity and the holocaust. Cambridge: Polity Press.
- Bettelheim, Bruno. 1980. Surviving and other essays. New York: Vintage Books.
- Des Pres, Terrence. 1976. The survivor. An anatomy of life in the death camps. Oxford: Bettelheim, Peter. 1992. Antisemitismus in Osteuropa. Aspekte einer historischen Kontinuität.
Wien: Picus.
- Borovnik-Bartol, Jernej (ur.). 1998. Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo. Šentjur : samozaložba. Braham, Randolph L. (ur.). 1994. Anti-Semitism and the treatment of the Holocaust in Postcommunist Eastern Europe. New York: Columbia University Press.
- Braham, Randolph L. 1981. The politics of genocide. The Holocaust in Hungary. New York: Columbia University Press.
- Braham, R. L. (ur.). 1988. The psychological perspectives on the Holocaust and its aftermath. New York: Columbia University Press.

- Brenneis, C. Brooks. 1996. Recovered memories of trauma. Transferring the present to the past. Madison, CN : International Universities Press.
- Brenner, R. R. 1980. The faith and doubt of Holocaust survivors. New York: Free Press.
- Burleigh, Michael in Wolfgang Wipperman. 1991. The racial state. Germany, 1933-1945. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cankar, Tadej. 2003. Odnos kranjskega liberalnega tabora do Judov in antisemitizma. Ljubljana. Diplomaska naloga.
- Carmichael, Joel. 1993. The satanizing of the Jews. Origin and development of mystical anti-Semitism. New York: Fromm.
- Caruth, Cathy (ur.). 1995. Trauma. Explorations in memory. Baltimore in London: The John Hopkins University Press.
- Cesarani, David (ur.). 1997. Genocide and rescue. The Holocaust in Hungary, 1944, Oxford: Berg.
- Chesler, Phyllis. 2003. The new anti-Semitism: the current crisis and what we must do about it. San Francisco : Jossey-Bass.
- Cohen, Elie Aron. 1988. Human behaviour in the concentration camp. London: Free Association books.
- Černjak, Natalija. 1998. Marpurgo. Mariborski Judje v srednjem veku. Maribor. Diplomaska naloga.
- Danieli, Yael. 1998. International handbook of multigenerational legacies of trauma. New York: Plenum Press.
- Davidowicz, Lucy S. 1975. The war against the Jews 1933-1945. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Dawidowicz Lucy S. 1989. From that place and time. A memoir, 1938-1947. New York: W. W. Norton.
- Dimsdale, Joel E. (ur.). 1980. Survivors, victims, and perpetrators. Essays on the Nazi Holocaust. Washington, New York in London: Hemisphere Publishing Corporation.
- Dobaj, Tadeja. 2003. "Če dovoliš, da ti reče Jud dober dan, te je že opeharil". Odnos Slovencev do Judov v slovenski publicistiki v letih 1933-1941. Maribor. Diplomaska naloga.
- Dolar, Mladen. 1982. Struktura fašističnega gospodstva : marksistične analize fašizma in problemi teorije ideologije, (Analecta). Ljubljana: Univerzum.

- Donat, Alexander. 1979. *The death camp Treblinka. A documentary.* New York: Schocken Books.
- Dukarič, Andreja. 2001. *Judje v Ljubljani med drugo svetovno vojno.* Ljubljana: Diplomatska naloga.
- Ehlers, Hella in Joyce Crick, (ur.). 1994. *The trauma of the past. Remembering and working through.* London: Goethe Institute.
- Eng, David in Kazanjian David. 2003. *Loss. The politics of mourning.* Berkley: University of California Press.
- Epstein, Helen. 1979. *Children of the Holocaust. Conversations with sons and daughters of survivors.* New York: Putnam.
- Evans, Richard J. 2003. *The Holocaust in court. History, memory and the law.* Glasgow: Glasgow University Press.
- Fackenheim, Emil L. 1975. *The Nazi Holocaust as a persisting trauma for the non-Jewish mind.* Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Felman, Shoshana. 2002. *Juridical Unconscious: Trials and traumas in the 20th century.* Harvard: Harvard University Press.
- Felman, Shoshana in Dori Laub. 1992. *Testimony: Crises of witnessing in literature, psychoanalysis, and history.* New York in London: Routledge.
- Figley, Charles, R. 1985. *Trauma and its wake. The study and treatment of post-traumatic stress disorder.* New York: Brunner / Mazel.
- Figley, Charles, R. 1986. *Trauma and its wake. Traumatic stress theory, research and intervention.* New York: Brunner / Mazel.
- Filipič, France. 1998. *Slovenci v Mauthausnu.* Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Filipičič, Milan in Stojan Trošt (ur.). 1989. *Dora : KL Mittelbau.* Zbornik. Ljubljana: Borec.
- Fisher, Josey G. (ur.). 1992. *The persistence of youth. Oral testimonies of the Holocaust.* New York: Greenwood Press.
- Fogelman, Eva. 1994. *Conscience and Courage: Rescuers of Jews during the Holocaust.* New York: Anchor Books.
- Fölkel Ferruccio. 1990. *Rižarna : vrata v smrt. Nacistično taborišče pri Trstu. Trst : Založništvo tržaškega tiska.*
- Fox, Tamar. 1999. *Inherited memories: Israeli children of Holocaust survivors.* London in New York: Cassel.
- Foxman, Abraham. 2003. *Never Again? The Threat of the New Anti-Semitism.* San Francisco: Harper.

- Frankl, Viktor E. 1978. *The unheard cry for meaning. Psychotherapy and humanism*. New York: Washington Square Press.
- Friedlander, Henry. 1995. *The origins of Nazi genocide. From euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.
- Friedländer, Saul. 1979. *When Memory Comes*. New York: Farrar, Straus, Giroux.
- Friedlander, Saul. 1997. *Nazi Germany and the Jews*. New York: Harper and Collins.
- Gilbert, Martin. 1993. *Atlas of the Holocaust*. New York : William Morrow and Company.
- Goldhagen, Daniel Jonah. 1996. *Hitler's willing executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Alfred Knopf.
- Goldstein, Ivo. 2001. *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Židovska općina.
- Golub, Jennifer. 1991. *Recent trends in Austrian Anti-Semitism*. New York: The American Jewish Committee.
- Golub, Jennifer. 1992. *The Jewish dimension of the Yugoslav crisis*. New York: The American Jewish Committee.
- Gutman, Yisrael in Michael Berenbaum (ur.). 1994. *Anatomy of the Auschwitz death camp*. Bloomington: Indiana University Press.
- Hackett, David A. 1995. *The Buchenwald report*. Boulder, CO: Westview Press.
- Močnik, Rastko. 1999. *3 teorije. Ideologija, nacija, institucija*. Ljubljana: Založba / *cf.
- Morrison, Jack G. 2000. *Ravensbrück. Everyday life in a women's concentration camp*. Princeton: Wiener.
- Halbwachs, Maurice. 1997. *La Mémoire Collective*. Paris : Albin Michel.
- Hartman, Geoffrey (ur.). 1993. *Holocaust remembrance. The shapes of memory*. Cambridge, Mass.: Blackwells.
- Hass, Aaron. 1995. *The aftermath. Living with the Holocaust*. Cambridge in New York: Cambridge University Press.
- Hass, Aaron. 1996. *In the shadow of the Holocaust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Herman, Judith L. 1994. *Trauma and recovery*. London: Pandora
- Hilberg Raul. 1961. *The destruction of the European Jews*. Chicago: Quadrangle Books.

- Hornstein, Shelley, Jacobowic Florence. 2003. Image and remembrance. Representation of the Holocaust. Bloomington: Indiana University Press.
- Horwitz, Gordon, J. 1990. In the shadow of death. Living outside the gates of Mathausen. New York: Free Press.
- Höss, Rudolph. 1992. Death Dealer. The memoirs of the SS Kommandant at Auschwitz. Buffalo, NY: Prometheus Books.
- Iganski, Paul (ur.). 2003. A new anti-Semitism? Debating Judeophobia in the 21st century. London: Profile Books.
- Jacobson, Kenneth. 1994. Embattled Selves. An investigation into the nature of identity through oral histories of Holocaust survivors. New York: Atlantic Monthly Press, 1994.
- Jan, Rado (ur.). 1996. Koncentracijsko taborišče KL Natzweiler - Struthof in podružnica Ste-Marie-aux-Mines. Ljubljana : Zveza združenj borcev in udeležencev NOB Slovenije, Komisija za bivše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma.
- Jezernik, Božidar. 1993. Spol in spolnost in extremis. Antropološka študija o nemških koncentracijskih taboriščih Dachau, Buchenwald, Mauthausen, Ravensbrück, Auschwitz 1933-1945. Ljubljana: Borec.
- Jezernik, Božidar. 1997. Italijanska koncentracijska taborišča za Slovence med 2. svetovno vojno. Ljubljana: Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije.
- Jong, Joop. 2003. Trauma, war and violence. Public mental health in socio-cultural context. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers
- Karmasin, Fritz. 1992. Austrian attitudes toward Jews, Israel, and the Holocaust. New York: The American Jewish Committee.
- Kaufman, John. 2001. Jew hatred. Anti-semitism, anti-sexuality, and mythology in Christianity. Pomona, CA: Arts Colony Publishers.
- Kaufman, Gershen. 1993. The psychology of shame. London: Routledge.
- Karpf, Anne. 1997. The War After. Living with the Holocaust. London: Minerva.
- Kershaw, Ian. 1983. Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich, Bavaria, 1933-45. Oxford: Oxford University Press.
- Kessel, Barbara. 2000. Suddenly Jewish. Jews raised as Gentiles discover their Jewish roots. Hanover: University Press of New England.
- Kestenberg, Judith S. in Eva Fogelman. 1994. Children during the Nazi reign. Psychological perspectives on the interview process. Westport, Conn.:Praeger.

- Kinsler, Florabel. 1986. An Eriksonian and evaluative investigation of the effects of video testimonials upon Jewish survivors of the Holocaust. Ph.D. thesis.
- Klee, Ernst, Dessen, Will in Volker Riess (ur.). 1991. "The Good Old Days": The Holocaust as Seen by its Perpetrators and Bystanders. New York: Free Press.
- Kolb, Eberhard. 2002. Bergen-Belsen. 1943-1945. Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht.
- Kovačič, Pavla. 1961. Auschwitz. Spomini in doživetja v taborišču smrti. Cleveland : Slovenska knjiga.
- Kohn Dor-Shav, Netta. 1977. "On the long-range effects of concentration camp internment on Nazi victims: 25 Years Later". Journal of consulting and clinical psychology. 45: 1, str. 1-11.
- Koranyi, E. 1969. "A theoretical review of the survivor syndrome". Diseases of the nervous system. Št. 30, str. 115-118.
- Kovačič-Zupančič, Marija, Ksela Linka et al. (ur.). 1982. Auschwitz - Birkenau, (Oswiecim - Brzezinka): KL, koncentracijsko taborišče. Zbornik. Ljubljana: Borec.
- Kraft, Robert. 2002. Memory perceived. Recalling the Holocaust. Westport, Conn.: Praeger.
- Krell, Robert. 1979. "Holocaust families. The survivors and their children". Comprehensive Psychiatry. Št. 20, str. 560-567.
- Krippner, Stanley et al. 2003. The psychological impact of war trauma on civilians. An international perspective. Westport, Conn.: Praeger.
- Krippner, Stanley et al. 1997. Broken images, broken selves. Dissociative narratives in clinical practice. Washington. Brunner/Mazel.
- Krystal, Henry. 1968. Massive psychic trauma. New York: International University Press.
- LaCapra, Dominick. 2001. Writing History, writing trauma. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Langer, Lawrence. 1991. Holocaust testimonies. The ruins of memory. New Haven: Yale University Press.
- Lendvai, Paul. 1971. Anti-semitism without Jews. Communist Eastern Europe. Garden City: Doubleday.
- Levi, Primo 1996. Survival in Auschwitz. The Nazi assault on humanity. New York: Simon and Schuster.
- Levi, Primo. 1999a. The Drowned and the Saved. London: Abacus.

- Levi, Primo. 1999b. *If this is a man / The Truce*. London: Abacus.
- Lifton, Robert J. 1986. *The Nazi doctors. Medical killing and the psychology of genocide*. New York: Basic Books.
- Lindemann, Albert S. 2000. *Esau's Tears. Modern anti-semitism and the rise of the Jews*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Luthar, Oto and Irena Šumi. 2004. "Living in Metaphor: Jews and Anti-Semitism in Slovenia" v Moskovich, Wolf, Luthar, Oto and Irena Šumi (ur.) *Jews and Anti-Semitism in the Balkans*. Jerusalem, Ljubljana: Hebrew University of Jerusalem, Založba ZRC-SAZU, 29-48.
- Macrakis, Kristie. 1993. *Surviving the Swastika. Scientific research in Nazi Germany*. Oxford: Oxford University Press.
- Marrus, Michael R. 1989. *The Holocaust in history*. London: Penguin Books.
- McCann, Lisa. 1990. *Psychological trauma and the adult survivor. Theory, therapy, and transformation*. New York: Brunner / Mazel.
- Mokotoff, Gary and Sallyann Amdur Sack. 1991. *Where once we walked. A guide to the Jewish communities destroyed in the Holocaust*. Teaneck, New Jersey: Avotaynu.
- Mokotoff, Gary. 1995a. *WOWW companion. A guide to the communities surrounding Central and Eastern European towns*. Teaneck, NJ : Avotaynu.
- Mokotoff, Gary. 1995b. *How to document victims and locate survivors of the Holocaust*. Teaneck, NJ : Avotaynu.
- Moses, Rafael (ur.). 1993. *Persistent shadows of the Holocaust. The meaning to those not directly affected*. Madison, CT: International University Press.
- Müller, Filip. 1979. *Eyewitness Auschwitz. Three years in the gas chambers*. New York: Stein and Day.
- Niederland, W. G. 1964. "Psychiatric Disorders Among Persecution Victims: A Contribution To The Understanding Of Concentration Camp Pathology And Its Aftereffects". *Journal Of Nervous And Mental Diseases*. 139, str. 458-474.
- Niederland, W. G. 1968. "Clinical Observations On The 'Survivor Syndrome'" in *International Journal Of Psycho-Analysis*. Št. 49, str. 313-315.
- Niederland, W. G. (ur.). 1971. *Psychic Traumatization*. Boston: Little Brown and Company.
- Niewyk, Donald (ur.).1998. *Fresh wounds. Early narratives of Holocaust survival*. Chapel Hill in London: University of North Carolina Press.

- Oliner, Samuel P. and Pearl Oliner. 1988. *The Altruistic Personality: Rescuers of Jews in Nazi Europe*, New York: Free Press.
- Osiel, Marc. 1997. *Mass Atrocity, Collective Memory And The Law*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Oxaal, Ivar, Michael Pollak and Gerhard Botz (ur.). 1987. *Jews, antisemitism and culture in Vienna*. London, New York: Routledge.
- Perry, Marvin et al. 2002. *Antisemitism. Myth and hate from antiquity to the present*. New York: Palgrave.
- Peršič, Janez. 1999. *Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu*. Ljubljana: Historia.
- Pintarič, Barbara. 2000. *Židje v Prekmurju*. Diplomaska naloga. Maribor: Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru.
- Pisek, Staša. 2002. *Lik Juda kot tujca v novejši slovenski prozi*. Ljubljana. Diplomaska naloga.
- Posner, Gerald L. in John Ware. 2000. *Mengele. The complete story*. New York : Cooper Square Press.
- Potočnik, Franc. 1975. *Koncentracijsko taborišče Rab*. Koper: Lipa.
- Prager, Dennis in Joseph Telushkin. 2003. *Why the Jews? The reasons for antisemitism*. New York: Touchstone.
- Proctor, Robert. 1988. *Racial Hygiene. Medicine under the Nazis*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rittner Carol R.S.M. in Sondra Myers. 1986. *The Courage to Care: Rescuers of Jews during the Holocaust*. New York: New York University Press.
- Rosenne, Shabtai. 1961. 6.000.000 accusers. The opening of the Eichmann trial. Jerusalem: The Jerusalem Post.
- Schäfer, Peter. 1997. *Judeophobia. Attitudes toward the Jews in the Ancient world*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Shafir, Michael. 2002. *Between Denial and "Comparative Trivialization": Holocaust Negationism in Post-Communist East Central Europe. Analysis of Current Trends in Antisemitism*, Acta no. 19. Jerusalem: The Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism, The Hebrew University of Jerusalem.
- Schneider, Gertrude. 1995. *Exile and destruction: The fate of the Austrian Jews. 1938-45*. Westport, CT: Praeger.

- Sofsky Wolfgang 1997. *The order of terror: The Concentration Camp*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Stanič, Barbara. 1999. *Fenomeni ideološkega antisemitizma v Srednji in Vzhodni Evropi od konca 19. stoletja do II. svetovne vojne*. Ljubljana. Magistrska naloga.
- Starman, Hannah. 2003. "Arhiviran holokavst. Pregled arhivskega gradiva, ki ga hranijo v Izraelu." *Arhivi. Let. 26, št. 1*, str. 227-238.
- Štepec, Marko. 1994. *Slovenski antisemitizem 1861-1895*. Ljubljana. Magistrska naloga.
- Šumi, Irena. 2000. *Kultura, etničnost, mejnost : konstrukcije različnosti v antropološki presoji*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Šumi, Irena. 2001. "The Slovenian "national question": an academic tradition or an ideology?". V: Podnar, Gregor (ur.). *Vulgata : Kunst aus Slowenien : 12. Mai - 24. Juni 2001*, Neuer Berliner Kunstverein. Berlin: Neuer Berliner Kunstverein; Ljubljana: Galerija Škuc, 2001, str. 1-18.
- Švob, Melita. 2004. *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice / Jews in Croatia – Jewish communities. Vol. I in II. Izvori: Zagreb*.
- Taguieff, Pierre-André (2004). *Rising from the Muck: The New Anti-Semitism in EU*. Chicago: Ivan R. Dee Publisher (originalni naslov: *La Nouvelle judéophobie*).
- Tišler, Janko in Jože Rovšek. 1995. *Mauthausen na Ljubelju : koncentracijsko taborišče na slovensko-avstrijski meji*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Todorov, Tzvetan. 2000. *Facing the extreme. Moral life in the concentration camps*. London: Phoenix.
- Toš, Niko et al. 1998. *Slovensko javno mnenje*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede: CRJM.
- Trachtenberg, Joshua. 2002. *The devil and the Jews. The medieval conception of the Jew and its relation to modern antisemitism*. Philadelphia PA: Jewish Publication Society of America.
- Tul, Ema. 2003. *Spomini bivše deportiranke. Mačkolje : SKD Primorsko*.
- Veble-Hodnik, Jožica. 1975. *Preživela sem taborišče smrti*. Ljubljana: Borec.
- Volarič, Svetlana. 1976. *Številka 82083*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Vouk, Ivan. 1946. *Dachau. Celje: Družba sv. Mohorja*.
- Wistrich, Robert. 1991. *Antisemitism. The longest hatred*. New York : Pantheon Books.

Wittmayer Baron, Salo. 1952 -. A social and religious history of the Jews. New York: Columbia University Press.

Žižek, Slavoj. 1987. Jezik, ideologija, Slovenci. Ljubljana: Delavska enotnost.

Žižek, Slavoj. 1997. The sublime object of ideology. London in New York: Verso.

Žižek, Slavoj. 2002. Against the double blackmail. V: Araeen, Rasheed, Cubitt, Sean and Ziauddin Sardar (ur.). The third text reader on art, culture and theory. London; New York: Continuum.

